

אורית קמיר

כבוד לאומי, כבוד אנושי אוניברסלי, כבוד אישי: תפיסות של כבוד כהמשגה להתמודדות עם אתגרים חינוכיים

במסה זו אני מבקשת להמשיג שני אתגרים חינוכיים שהתעוררו עקב מגפת הקורונה, נוכח המהלכים לשינוי המשטר והחברה בישראל ובתגובה לתקיפת חמאס בשבעה באוקטובר 2023, שעת כתיבתם של דברים אלה. ההמשגה תעשה באמצעות פריזמת הכבוד, שאותה אני לומדת, חוקרת ומפתחת זה כשני עשורים (את הספרים והמאמרים העוסקים במחקרי הכבוד אפשר למצוא באתר הבית שלי, <https://www.oritkamir.org/en>. ראו, בין השאר, קמיר, 2004; Kamir, 2020). מסה זו אינה מתיימרת להציג פיתוחים תיאורטיים חדשניים ולא להגדיר כלים חינוכיים אופרטיביים. היא משתמשת בתפיסת הכבוד שפותחה במחקרים קודמים כדי להמשיג שני אתגרים חינוכיים שהציבו המגפה, מהלכי ההפיכה והתקפת חמאס. מטרתה להעניק למחנכות ומחנכים נקודת מבט והמשגה שעשויות לסייע להם בבניית מערכי שיעור ותוכניות חינוכיות מסוגים שונים, ובעיקר בזיהוי מהמורות שיש להימנע מהן.

המילה העברית "כבוד" משמעה ערך. כבוד האדם הוא ערכו. כמו המילה "ערך", המילה "כבוד" אינה מתייחסת לסוג מסוים של ערך, אלא למקבץ של ערכים. למעשה היא מילת סל, המכילה כמה ערכים נבדלים. בשפות אחרות כל אחד מסוגי הכבוד או הערך הללו נקרא בשם אחר. באנגלית, אחד מסוגי הכבוד נקרא honor, אחר נקרא dignity ושלישי מכונה respect. כל אחד מהם מציין ערך או כבוד מסוג שונה. באנגלית ובשפות אחרות לא קיימת מילת סל, כמו המילה העברית "כבוד", הקושרת יחדיו את שלושת סוגי הכבוד השונים. לכן דוברים של שפות אחרות מתבלבלים פחות בין סוגי הכבוד, וקל יותר להסב את תשומת לבם לקיומם העצמאי ולהבדלים ביניהם.

השפה העברית מקשה עלינו להכיר בקיומם של סוגי כבוד נבדלים ולהבדיל אותם זה מזה. כדי להתגבר על מכשולים אלה עלינו להתגבר על ההרגל הלשוני העמוק לחשוב על כבוד כמושג ערכי כללי וסתמי. עוד עלינו לשיים כל אחד מסוגי הכבוד כדי שנוכל להתייחס אליהם בנפרד. אני משתמשת בצירוף העברי "הדרת-כבוד" כדי להתייחס לכבוד מסוג honor, ב"כבוד סגולי" כדי להתייחס ל-dignity וב"כבוד מְחִיָּה" כדי לציין respect.

הכבוד האנושי הסגולי הוא ערכו הטבוע, הקבוע, של כל בני ובנות האדם, שמיוחס לכל אדם באשר הוא אדם ואינו תלוי בשום אפיונים או נסיבות. כבוד המחיה הוא הערך שאנו מייחסות ומייחסים, מעבר לכבוד הסגולי, לתכונות הייחודיות שכל איש או אישה בחרו לפתח מתוך הפוטנציאל האנושי הרבגוני שלהם. הצירוף העברי "כבוד האדם", שנעשה נפוץ מאוד ב-40 השנים האחרונות, מתייחס בדרך כלל לצירוף של כבוד סגולי וכבוד מחיה. מכיוון ש"כבוד האדם" לוקה בהטיה מגדרית, כדי להפכו לשוויוני אני מעדיפה להרחיבו ל"כבוד אדם וחיה" או להמירו ב"כבוד אנושי". אפשר להשתמש ב"כבוד האדם" תוך קבלת הגרסה הראשונה של סיפור הבריאה בספר בראשית, הקובעת ש"אדם" הוא שמם המשותף של האיש והאישה.

הדרת-הכבוד היא הערך שניתן לאנשים בקבוצות חברתיות מסוימות על פי מידת הצלחתם לעמוד בנורמות החברתיות של אותה קבוצה ביחס להצלחתם של חברים אחרים בקבוצה. הדרת-הכבוד מצוינת בעברית המדוברת בעזרת המילה "כבוד" ללא ההסמכה לאדם.

אציג את שלושת סוגי הכבוד הללו כבסיס לפיתוחים אפשריים של גישה חינוכית הומניסטית וכבסיס להמשגת האתגרים שהציבה מגפת הקורונה ושמציבות ההפיכה המשטרית המתרחשת בישראל ומתקפת חמאס.

סוג כבוד רביעי, כבודו של אדם כמי שנברא בצלם אלוהים, שאני מכנה "הילת כבוד", אינו חלק מן הטיעון המוצע במסה זו, ולכן לא אציג אותו כאן ורק אזכיר אותו בהקשר ההיסטורי של התפתחות הכבוד הסגולי.

סוגי הכבוד

הדרת־כבוד (honor)

הדרת־כבוד היא סוג כבוד המשמש כערך יסוד מארגן בחברות רבות בכל העולם כבר אלפי שנים. מחקרים אנתרופולוגיים של חברות ברחבי העולם העלו שחברות שהדרת־הכבוד היא הערך המארגן שלהן הן בעלות מאפיינים ודרכי התנהלות דומים. בקבוצה כזאת, לכל חבר יש מידה כלשהי של הדרת־כבוד, והיא מבטאת את ערכו ביחס לכל חברי הקבוצה ואת מעמדו בתוכה. הדרת־כבוד, ערך חברתי ומעמד כרוכים זה בזה ללא הפרד ומגולמים בשמו, המסמל את המוניטין שלו. הם מקנים לחבר בקבוצה את הפריבילגיות שהוא זכאי להן במסגרתה: היכן לגור, ממה להתפרנס, עם מי להתרועע, כיצד להתלבש, עם מי להתחתן וכיוצא באלה. פגיעה בהדרת־כבודו של אדם מדומה להשחתה או לרמיסה של רכושו היקר ביותר, לערטולו לעין כול ולהסרת המגן או השריון שהיו אמורים לבצר את עוצמתו מול אחרים.

ההפך מהדרת־כבוד מצוין במילים "בושה", "השפלה" או "קלון". לצד הדרת־הכבוד, לכל חבר בקבוצה יש גם מידה כלשהי של בושה. לכאורה, הבושה היא פשוט היעדר הדרת־כבוד, אך היא נתפסת כבעלת חשיבות רבה. בשפות רבות הבושה מדומה לכתם המלכלך את הדרת־הכבוד, המדומה למעטפת המכסה את האדם ומגוננת עליו מפני העולם. הבושה מוצגת גם כאיבר רגיש המגלם פגיעות, שמתממשת כאשר הוא נחשף ומתגלה כנטול הגנה (חשבו על ביטויים כמו "קלוננו נחשף"). ככל שיש לאדם יותר הדרת־כבוד – כך יש לו פחות בושה; וככל שיש לו יותר בושה – כך יש לו יותר פחות הדרת־כבוד.

בקבוצה המתנהלת על פי כללי הדרת־הכבוד, מטרתו של כל חבר היא להשיג לעצמו את מרב הדרת־הכבוד שהוא יכול ולהקטין למינימום האפשרי את הבושה המיוחסת לו. המשחק החברתי דורש מכל שחקן למקסם את הדרת־כבודו ולמזער את בושתו. כדי שיהיה אפשר לשחק את המשחק בלי לגלוש לאנרכיה ולאלהימות, כל קבוצה של הדרת־כבוד קובעת לעצמה נורמות של הדרת־כבוד: קוד של כבוד. הקוד קובע אילו התנהגויות מקנות הדרת־כבוד ואילו ממיטות בושה. מי שעומד בדרישות של נורמות הדרת־הכבוד צובר הדרת־כבוד ועולה במעמדו החברתי ובחשיבותו לעומת חברי הקבוצה האחרים. מי שנכשל – צובר בושה ומעמדו יורד. כך מכתיבה הקבוצה לחבריה כיצד לנהוג – וכיצד לא לנהוג.

אמנם כללי הדרת־הכבוד שונים מחברה לחברה, אך ככלל, כשחברה רוצה שהחברים בה יפעלו באופן שהיא סבורה שמיטיב איתה, היא קובעת שפעולה מסוימת מקנה הדרת־כבוד, ואילו הימנעות ממנה ממיטה בושה. ככל שאופן ההתנהגות הרצוי לחברה מנוגד יותר לאינטרס האישי של כל אחד מחבריה, כך תבטיח הקבוצה יותר הדרת־כבוד למי שיציית לו. הדוגמה המובהקת ביותר היא יציאה למלחמה. קבוצות נאלצות להילחם על קיומן, והאינטרס שלהן הוא שחבריהן יילחמו עבורן, בעוד האינטרס האישי של כל חבר הוא לא לצאת לקרב. לכן כל חברה קובעת שיציאה לקרב למען הקבוצה מקנה הדרת־כבוד רבה, והימנעות מכך ממיטה בושה קשה. הדרת־הכבוד למצטיינים בקרב מובעת באמצעות זרי דפנה, מדליות, טקסים, מצעדים ושאר גינוני יוקרה, אשר מפרסמים את המעמד המיוחס שהוענק למי שהיו מוכנים להקריב למען הקבוצה.

חברות שרוצות לעודד מצוינות אקדמית בתחומים שנתפסים כמועילים לקבוצה מבטיחות הדרת־כבוד לתלמידים מצטיינים במחשבים או בפיזיקה ומעודדות העדפת מסלולי לימוד אלה על פני פילוסופיה או היסטוריה. חברות שרוצות לעודד ילודה מעניקות כבוד ויקר למי שבנו משפחות גדולות, וחברות שרוצות לעודד מצוינות ספורטיבית מעניקות יחס כזה לספורטאיהן המצטיינים. כך, הדרת־הכבוד היא משאב שהחברה משתמשת בו כדי לכוון את חבריה להתנהג באופנים שמשרתים, בעיניה, את ערכיה ואת טובתה. מכיוון שהדרת־כבוד מגלמת מעמד חברתי, חברות של הדרת־כבוד הן בהכרח היררכיות, ולכן בנויות כפירמידה. מבנה זה יוצר תחרות בין חברי הקבוצה על הדרת־הכבוד, המעמד והיוקרה ועל הכוח והתגמולים הכלכליים שנלווים אליהם. מבנה הפירמידה מכתוב שהתחרות על הדרת־הכבוד היא מסוג סכום אפס: כשחבר קבוצה מצליח, צובר הדרת־כבוד ומטפס בסולם החברתי – משמעות הדבר היא שכל האחרים יורדים לעומתו ומאבדים הדרת־כבוד ומעמד ואת כל הכרוך בכך. כשחבר קבוצה עולה והדרת־כבודו גדלה – האחרים צוברים בושה. לכן בקבוצת הדרת־כבוד, כל החברים נמצאים תמיד בתחרות מול כל האחרים ומרגישים מאוימים על ידיהם ועל ידי הצלחותיהם. הם תמיד במתח, תמיד פוקחים עין על הזולת, ואם מישהו סביבם מצליח – הם מרגישים צורך להתעלות עליו.

כאמור, הצטיינות של חבר קבוצה על פי קוד הדרת־הכבוד מביאה לפיחות במעמדם של כל האחרים לעומתו. אבל יש דרך נוספת לצבור הדרת־כבוד, סטטוס וכוח. מי שרוצה לשפר את מעמדו החברתי יכול לעשות זאת באמצעות ביוש: השפלת חבר קבוצה אחר. זוהי אסטרטגיה עתיקת יומין המלווה חברות הדרת־כבוד מראשיתן הקדומה (במאה ה-21 היא מתרחשת גם ברשתות החברתיות, אך היא אינה תוצר שלהן). "הורדת" האחר "מעלה" את מי שהצליחו להשפילו. המשפיל קונה לעצמו הדרת־כבוד והמושפל מאבד אותה. בחברה של הדרת־כבוד, השפלה נתפסת כפעולה שבאמצעותה המשפיל נטל מהדרת־הכבוד של המושפל ונתן לו במקומה בושה. הדרך העיקרית להשפיל אדם היא לחשוף את קלונו, כלומר להוציא לאור משהו שנחשב מביש, שהוא הצליח להסתיר מן הקבוצה כדי לשמר את הדרת־כבודו (למשל כישלון, חולשה או התנהגות שאינה ראויה על פי קוד הכבוד) (קמיר, 2020).

כשחבר קבוצה אחד חושף ומבייש חבר קבוצה אחר, זוהי דינמיקה של מוביליות חברתית: המבייש מטפס בסולם החברתי והמבויש "מאבד גובה". תגובתו הבלתי נמנעת של מי שבוש היא להשיב למבייש מנה אחת אפיים, כלומר לביישו כפל כפליים כדי להשיב לעצמו את הדרת־הכבוד שנגזלה ממנו, או שהוכתמה, ולבייש את מי שעלב בו. כדי לשדר מסר של הרתעה הביוש הגמולי חייב להיות חמור יותר מהביוש המקורי.

כפי שעולה בבירור מן הפסקאות האחרונות, דינמיקה של התנהלות רגילה בחברה של הדרת־כבוד בהכרח יוצרת סכסוכי הדרת־כבוד. מכיוון שכל שחקן רוצה להתעלות על כל הסובבים אותו, ביוש הוא אירוע תכוף, נפוץ ולגיטימי. מכיוון שביוש בהכרח גורר ביוש נגדי חמור יותר, סכסוכים של הדרת־כבוד מסלימים תמיד. כל מהלך של הדרת־כבוד חריף יותר מקודמו. באנגלית סכסוכים כאלה מכונים feud, ובעברית נקמת דם, והם אינם נפתרים. מי שלא אמר את המילה האחרונה ולא הכה את יריבו אפיים ארצה תמיד ייחשב מי שלא נקם את עלבונו וגם ירגיש כך, וכתם הבושה ירדוף אותו. הוא ינסה למצוא שעת כושר לבייש את יריבו ולהשיב לעצמו את שמו הטוב ואת מעמדו. לכן חברות של הדרת־כבוד הן, מטבען, חברות מיליטנטיות, גם אם המאבקים הם מילוליים או טקסיים ולא אלימים פיזית.

חברות של הדרת־כבוד הן לא רק היררכיות אלא גם מרובדות, כלומר מחולקות למעמדות. החלוקה החשובה ביותר היא בין מי שנמצאים בתוך הקבוצה לבין מי שנמצאים מחוצה לה. מי שבתוכה, השחקנים המשתתפים במשחק, נחשבים לעולם ומלואו. מי שאינם בפנים אינם נספרים, כמו אינם קיימים. כללי

החברה לא חלים עליהם, והם נטולי הגנה. עונשו הכבד ביותר של מי שמאבד לחלוטין את הדרת־כבודו הוא הוצאתו אל מחוץ לתחומי הקבוצה. מבחינה חברתית, הוא חדל להיות.

בקרב חבריה של קבוצת הדרת־כבוד יש בדרך כלל הבחנה מעמדית ברורה. בחלקים רבים של העולם מוכרת החלוקה למלוכה, אצולה, סוחרים, כוהנים ואריסים. בתוך כל מעמד ישנה חלוקה פנימית לתתי-מעמדות (אצולה גבוהה ואצולה נמוכה). בחברה כזאת, כל מעמד או תת-מעמד הוא קבוצת הדרת־כבוד בפני עצמה. לכל קבוצה כזאת נורמות הדרת־כבוד משלה וכללים משלה כיצד לנהוג כדי לצבור הדרת־כבוד וכיצד מותר לחשוף ולבייש אחרים. מאבקים של הדרת־כבוד מתרחשים בתוך כל קבוצה, ולא בין חבריהן של קבוצות שונות.

הדרת־הכבוד כרוכה ברוב חלקי העולם במבנה חברתי נוסף: הפטריארכיה. שני מבנים ערכיים-חברתיים אלה שלובים זה בזה לכדי מבנה קוהרנטי ששני מרכיביו מחזקים ומעצימים זה את זה. הדרת־כבודו של אדם, המזוהה עם ערכו החברתי ועם מעמדו, מזוהה עם מאפיין נוסף: גבריותו. ככל שאדם בעל ערך רב יותר, הדרת־כבוד גדולה יותר ומעמד גבוה יותר – כך הוא נחשב גם גברי יותר. וההפך: ככל שאדם נחשב גברי יותר – כך הוא נתפס כבעל הדרת־כבוד גדולה יותר, ערך רב יותר ומעמד גבוה יותר. מרכיבי הגבריות משתנים מחברה לחברה (מיליטנטיות, חוכמה, עושר). מה שלא משתנה הוא שהזיהוי המגדרי חופף את הזיהוי הערכי והמעמדי. בחברות הדרת־כבוד פטריארכליות, מי שרכש לעצמו הדרת־כבוד, ביסס אותה או הוכיח אותה נתפס כמי ש"יצא גבר". המילה "נקבה" משמשת כדי להשפיל אדם שאיבד את גבריותו, כלומר את הדרת־כבודו, את מעמדו ואת ערכו בעיני החברה וכדי ללעוג לו.

הזיהוי הלשוני בין "גבר" לבין "הדרת־כבוד" אינו מקרי. בחברות הדרת־כבוד מסורתיות, רק גברים הוכרו כשחקנים במשחק הדרת־הכבוד. הפירמידה של ההיררכיה החברתית אוישה אך ורק על ידי גברים. נשים לא יכלו לצבור לעצמן הדרת־כבוד, אלא רק לחסות תחת קורת הדרת־כבודו של גבר (אביהן, "בעלן", בן). הן נתפסו כאובייקטים שמשפיעים על הדרת־כבודם של הגברים ושבאמצעותם גברים מבצעים מהלכים באינטראקציות של הדרת־כבוד. אחד התפקידים העיקריים שיועדו לנשים בתרבויות הדרת־כבוד פטריארכלית הוא של אובייקטים מיניים. במסגרת משחק הדרת־הכבוד, כל גבר מחויב לשמור על נגישות בלעדית לאובייקטים המיניים שלו ולמנוע מגברים אחרים לבוא עמו במגע. הוא עצמו יכול להגדיל את הדרת־כבודו אם יצליח לבייש גבר אחר באמצעות מגע עם אישה הנחשבת לשלו. ביוש של גבר על ידי חשיפת אישה שנחשבת שלו הוא ביוש חמור במיוחד, ותגובת הגמול עליו, הנקמה, חריפה במיוחד. לכן התנהגות גברית בחברת הדרת־כבוד כוללת הצנעת נשים ששייכות לגבר וניסיון להגיע לנשים אחרות. אישה שגבר שאינו הבעלים שלה הגיע אל מיניותה נהפכה לכלי מלא בושה, כי פוטנציאל הבושה שלה התממש ויצא מן הכוח אל הפועל. זו הסיבה שאישה שמיניותה נחשפת חשה בושה.

קבוצה שחבריה מתנהלים ביחסיהם ההדדיים על פי הגיון הדרת־הכבוד מתנהלת בדרך כלל על פי אותו היגיון גם ביחסיה עם קבוצות אחרות. קבוצת ספורט שהיחסים בין שחקניה לבין עצמם מושתתים על הדרת־כבוד תתנהל באופן של הדרת־כבוד גם ביחסיה עם קבוצות אחרות. הדבר נכון לגבי משפחה, כיתה, ארגון (כולל בית ספר), יחידה בתוך ארגון (יחידה צבאית או מחלקה במקום עבודה) ומדינה: אם היחסים בין אזרחיה של מדינה מושתתים על הדרת־כבוד, סביר להניח שיחסיה עם מדינות אחרות יושתתו גם הם עליה. ב-100 השנים האחרונות הוצמד המבנה הערכי של הדרת־כבוד ללאומיות ויצר הדרת־כבוד לאומית. ערך קבוצתי זה הוא מניע מרכזי בסכסוכים בין קבוצות.

המבנה החברתי שקווי המתאר שלו הוצגו כאן מתקיים זה אלפי שנים בחלקים גדולים של העולם. בעבר היה הגיונו גלוי ומוכר למי שפעלו על פיו. כיום, בחברות מודרניות, בוודאי כאלה החושבות על עצמן כליברליות, שחקנים פועלים על פי הכללים אך אינם קוראים להם בשמותיהם ואף אינם מודעים לעצם

קיומם. הם משיבים מנה אחת אפיים למי שחשף ובייש אותם, אך אינם מודעים לכך שזהו מהלך במשחק נקמת דם, אלא סבורים שהתנהגותם היא טבעית, הכרחית, בלתי נמנעת. בחברות הטרוגניות, כמו ערים גדולות המכילות אוכלוסיות מגוונות, דפוסי הדרת-הכבוד מובהקים היום הרבה פחות מאשר בעבר. דפוסי שונים של הדרת-כבוד מפעילים קבוצות סוציו-אקונומיות שונות, שאינן בהכרח מזוהות ככאלה באופן רשמי. ועם כל זאת, אחיזתה של הדרת-הכבוד כערך יסודי מארגן עודנה מורגשת ואף בעוצמה. מי שגדלות וגדלים בחברה שמכילה היבטים של הדרת-כבוד מתרגלים את ההתנהלות בחברה כזאת מגיל צעיר. כבר בגני ילדים אפשר לזהות גינוני הדרת-כבוד, כשילדים מעניקים יחס מועדף לילדים "נחשבים", מביישים אחרים ונטפלים למי שהם מזהים כחברי קבוצה חלשים, שאפשר להשיג הדרת-כבוד על ידי הקטנתם. בקרב תלמידי בית ספר יסודי ובקרב תלמידי תיכון, הדינמיקה של הדרת-הכבוד היא ברורה ולעתים קרובות אף בוטה ואכזרית. צעירים נאבקים על מיקומם בהיררכיה תוך ניסיונות להצטיין בכללי הדרת-הכבוד של החברה, שמתייחסים, למשל, להופעה, לספורטיביות, להצגת מותגים, לשתיי אלכוהול מרובה, לצריכת סמים ולהשתייכות לחבורות נחשבות. לפעמים קוד הכבוד דורש הצטיינות בלימודים, אך יש שההפך הוא הנכון: כדי להצטיין על פי קוד הכבוד יש להפגין זלזול בלימודים ובציונים. ביוש הוא מהלך נפוץ, שזוכה לתשומת לב ציבורית רבה מאז החל להתרחש גם ברשתות החברתיות. השפעתו על מי שסופגים אותו היא עמוקה וחזקה מאוד. ככל שחברה מתנהלת על פי קודים של הדרת-כבוד, כך דינמיקה זו תהיה חזקה גם בקרב צעיריה.

האם אפשר להחליש, לרופף ולבטל את הדרת-הכבוד הפטריארכלית, בלי להותיר אנשים ללא תחושת ערך ומשמעות? הדרך לעשות זאת היא להציע להם תפיסת כבוד אחרת במקום הדרת-הכבוד. לחנך נשים וגברים, רצוי מגיל רך, לתפיסת ערך אלטרנטיבית, שאינה כרוכה בפטריארכליות ומאפשרת בניית עולם שוויוני, שאינו מדרג על סמך שיוך מגדרי. הערך האלטרנטיבי להדרת-הכבוד הוא כבוד האדם, או ליתר דיוק כבוד אדם וחווה, המורכב כאמור משני רבדים: כבוד סגולי וכבוד מחיה.

כבוד אדם וחווה

הדרת-הכבוד היא ערך עתיק יומין, שהסדיר ועדיין מסדיר את התנהלותן של מרבית החברות בעולם. ואולם, לצדה מתפתחת ופורחת תפיסה חלופית, המעצבת את ערכם של אנשים באופן שונה, מבססת אותו על היגיון אחר ועל תחושות שונות ומובילה לבניית חברה שונה מאוד מחברת הדרת-הכבוד. הדרת-כבוד מעניקה לאדם (לגבר) ערך שמגדיר אותו רק בתוך קבוצת ההתייחסות שלו, שמקנה לו מעמד חברתי והוא תמיד יחסי לערכם של כל החברים האחרים ומושפע ממנו. הדרת-כבודו של אדם עולה אם הוא עומד בנורמות החברתיות טוב יותר מאחרים ויורדת אם מביישים אותו. גישה אחרת משווה לאנשים ערך עצמאי, שמלווה אותם בכל מקום ובכל זמן וניתן להם בזכות עצמם, בלי השוואה לערכם של אנשים אחרים. תפיסה זו התפתחה בתרבות המערב כבר בעת העתיקה, מתוך התפיסה שערכו של אדם נובע מצלם אלוהים שלו. אני מכנה סוג זה של כבוד, המכיר בערכו של אדם כמי שנברא בצלם האל, "הילת כבוד". הילת הכבוד של אדם אינה מותנית בהשתייכותו לקבוצה, אינה מקנה מעמד ואינה עולה או יורדת כשחברים אחרים בקבוצה מצטיינים או נכשלים בעמידה בנורמות. הילת הכבוד אינה מותנית בדבר: כמו ערכו המוחלט של האל, גם ערכו של צלם אלוהים בלתי תלוי בחברה הסובבת אותו או בנסיבות תלויות זמן ומקום.

מסה זה אינה עוסקת בתפיסות דתיות, ולכן לא אדון בהילת הכבוד. אני מזכירה סוג כבוד זה כי הוא הבסיס עתיק היומין לצמיחתו של כבוד אדם וחווה, שהתפתח במאות השנים האחרונות, עד שנהפך לערך הליבה של העולם המודרני שנבנה אחרי מלחמת העולם השנייה. במהלך הדורות הוא חולק לשני רכיבים,

שאמנם משלימים זה את זה אך גם נבדלים זה מזה במאפייניהם. האחד הוא הכבוד הסגולי, שהוא ערכם המשותף והאחד של כל בני האדם מעצם היותם אנושיים; האחר הוא כבוד המחיה: כבודו הייחודי של כל אדם, המעניק ערך לתכונותיו ולכישוריו.

כבוד אנושי סגולי (human dignity)

השם "כבוד סגולי" מרפרר לשם "משקל סגולי", המציין את משקלו הקבוע של חומר, בלי קשר לגודלו או למשקלו. הדרת-כבודו של אדם גדלה או קטנה ביחס לנורמות של הקבוצה, להתנהגותו ולמעמדו של חברי הקבוצה האחרים, אך משקלו הסגולי, כלומר ערכו האנושי, קבוע בכל הנסיבות וזהה תמיד לערכו האנושי של כל אדם אחר. זהו ערך טבוע, אינהרנטי, שאינו משתנה בשום הקשר ולא ניתן "לקחת" אותו בשום נסיבות. הוא מכונן שוויון ערך בסיסי בין כל בני ובנות אדם וחיה. התפיסה היא שמתחת לכל המאפיינים המבחינים ומבדילים בינינו, כולנו אנושיים ולכולנו אותו ערך. זהו שוויון שאינו מותנה בחוקה או בבתי משפט; הוא חרות באנושיותנו.

לשיטתו של הפילוסוף עמנואל קאנט, ערך קבוע וטבוע כזה הוא התכונה המאפיינת סובייקט. אובייקט, חפץ, הוא מה שערכו מותנה בגורמים חיצוניים, ברצונם של סובייקטים המתייחסים אליו. סובייקט הוא מי שערכו אינו משתנה ואינו תלוי בדבר זולת עצמו. בעקבות הבחנה חשובה זו קבע קאנט את הכלל המוסרי שהוא לב החשיבה ההומנית מאז ועד היום: מכיוון שסובייקט הוא בעל ערך טבוע ומוחלט, לעולם אסור להתייחס אליו כאילו היה אובייקט, כלומר כאילו ערכו נקבע על ידי האדם שמתייחס אליו. אסור להשתמש בו באופן שמשרת רק את צרכיו של המשתמש ומתעלם מטובתו של הסובייקט.

הכבוד הסגולי, אם כן, מעניק לכל יצור אנושי הגנה מפני חפצון על ידי אחרים, מפני דה-הומניזציה. הוא מותח קו אדום מסביב למכנה המשותף הערכי שלנו וקובע שאסור לשלול אותו או להתעלם ממנו. אסור, באופן מוחלט שאין לו חריגים, להתייחס לאף אדם בלי להתייחס לטובתו כיצור אנושי.

עולם שהכבוד הסגולי הוא ערך הליבה המארגן שלו בנוי על זכויות אדם וחיה אוניברסליות, המבטיחות שכל אחת ואחד יוכלו לחיות חיים שלמים ומלאים כבני ובנות אנוש, על כל המשתמע מכך. בעולם כזה, חיי כל אדם וחיה, שלמות גופם, פרטיותם, צורכי המדור והתזונה, הבריאות והחינוך שלהם, החירויות (חופש הביטוי, ההתאגדות, ההשכלה, העיסוק, התנועה וכו'), זכויותיהם למימוש עצמי – כולם מוגנים ומובטחים. מכיוון שאנושיותנו אחת וערכה אחד – גם זכויותינו הבסיסיות זהות. בעולם כזה מדינות מחויבות להגן על זכויות אדם וחיה ולהבטיחן באופן שוויוני לכול (קמיר, 2016).

לאחר מלחמת העולם השנייה, כשהמדינות המנצחות הבינו לאילו תהומות הובילה הדה-הומניזציה שביצעו המדינות הפשיסטיות למיליוני אנשים, חתמו החברות באו"ם על הכרזה בדבר זכויות האדם. היא אושרה ב-10 בדצמבר 1948, ובתאריך זה מצוין מאז יום זכויות האדם הבינלאומי. ההכרזה קובעת שכל בני משפחת האדם נולדו שווים בכבודם הסגולי. מקביעה ערכית זו ההכרזה גוזרת שהם כולם זכאים לזכויות האדם הבסיסיות, המאפשרות את הקיום בכבוד סגולי ומגינות עליו. לכן, כמוהו, הן אוניברסליות, טבועות ומוחלטות. כמו מרבית המדינות, ישראל חתמה על ההכרזה. היא התממהה עת ארוכה באימוץ ההכרזה אל ספר החוקים שלה, אך לבסוף עשתה זאת ב-1992, כשנחקק חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. הוא מונה רק חלק קטן מן הזכויות המופיעות בהכרזה, אך מאמץ את השקפת עולמה, שכל מי ששייך למשפחה האנושית הוא בעל ערך טבוע ומוחלט, וזכויות האדם הבסיסיות מבטיחות ערך זה ומונעות את שלילתו (קמיר, 2004).

ההתייחסות שהצגתי כאן לכבוד הסגולי לוקה בסוגנות: היא מתמקדת בכבודו הסגולי של היצור האנושי באופן שיוצר את הרושם שיצורים אחרים אינם בעלי כבוד סגולי. על פי השקפת עולמי, כל יצור חי הוא

סובייקט ולא אובייקט, ואסור להשתמש בו כאילו היה אובייקט, תוך התעלמות מערכו הסגולי ומטובתו. החיה האנושית איננה היחידה על פני כדור הארץ שראוי לייחס לה ערך טבוע.

כבוד מחיה (respect)

הכבוד האנושי הסגולי מגלם את ערך האנושיות ואוסר לשלול אותו. הוא מתמקד במכנה המשותף הרעיוני הבסיסי והחשוב ביותר לכל בני ובנות אדם וחיה. אך הוא אינו מתייחס לחלקים גדולים וחשובים אחרים, שמייחדים כל אחת ואחד מאיתנו. מעבר לבסיס האנושי שלנו, כל אחת ואחד מאיתנו מכיל ומכילה שפע גדול של תכונות, יכולות, כישורים וכישרונות שפיתחנו לכדי פנים רבות של אישיותנו. כל אחת ואחד מאיתנו פיתחה את האמפתיה שלה להבין ילדים קטנים, לסעוד אנשים עם מוגבלות או לטפל בחיות; את יכולת התנועה שלה שמתבטאת בריקוד או במשחק כדורגל; את הכישורים האינטלקטואליים להיות מתמטיקאית, היסטוריונית או מורה לשפות; את הכישרונות האמנותיים להיות ציירת, מוזיקאית או שחקנית. הכבוד הסגולי אינו מייחס ערך למגוון העצום של מימוש אנושי כי הוא מתייחס רק לגרעין הקשה של אנושיותנו. לכן התפתח רעיון של ערך נוסף, משלים, המתייחס לכל התכונות שמיישנו בעצמנו במהלך חיינו. אני מכנה ערך זה "כבוד מחיה".

כבוד המחיה אינו מעניק ערך לפיתוח עצמי על פי נורמות חברתיות (כמו קוד כבוד), אלא למימוש עצמי על פי נטייה ובחירה אישית. מי שבחרה לפתח ולממש את עצמה באמצעות לימוד התרבות השומרית זכאית לכבוד מחיה גם אם החברה שהיא חיה בה אינה מוקירה מומחיות בתרבות שומר. מי שפיתחה כישורים מוזיקליים בתחום שאינו פופולרי בחברה שהיא חיה בה זכאית לכבוד מחיה לא פחות מאשר מי שהתמחתה בתחום פופולרי.

זאת ועוד, כבוד המחיה אינו פועל על פי היגיון של סכום אפס. כבוד מחייתה של פלונית לעולם אינו בתחרות עם זה של אלמונית. הן אינן יכולות לקחת זו מזו כבוד מחיה ולא להגדיל את כבוד מחייתן על ידי פגיעה בזה של זולתן. ההפך הוא הנכון: סיוע לזולת בפיתוח כבוד המחיה דווקא יגדיל ויחזק את כבוד המחיה של המסייעת. מי שחיים מתוך תפיסה של כבוד מחיה אינם מאוימים מהתפתחותם של הסובבים אותם. הם יודעים שמי שפיתח כישורי גננות מופלאים עשוי לסייע לשכנו המבקש גם הוא להתפתח כגן, כמלקט צמחי מרפא או כאדם האוהב את יופיו של גנו. לכן פגיעה בכבוד מחייתו של אדם תפגע גם בכל הסובבים אותו. הגיונו של כבוד המחיה הוא היגיון של כלים שלובים: כשאחד עולה – כולם עולים איתו. עולם הבנוי על הכרה בכבוד המחיה מעודד מימוש עצמי על פי בחירה אישית ורגישות גדולה לזולת. הוא מעודד צמיחה אישית, ייחודית וחד-פעמית וגם התחשבות בצרכים, ביכולות ובציפיות של הסובבים. במקום תחרותיות, חשדנות וחשש מפני הצלחה של אחרים, הוא מקדם קשב, אמפתיה, הכלה, פרגון וחיזוקים חיוביים.

כבוד המחיה אינו עומד בפני עצמו, אלא בנוי על גבי הכבוד הסגולי, המבטיח את הקיום האנושי בכבוד, את הזכויות הבסיסיות. על גביהם כבוד המחיה מעודד התפתחות, פריחה, תמיכה הדדית והוקרה של רבגוניות. השילוב של שני סוגי הכבוד מקדש את המכנה המשותף האנושי של כולנו וגם את שוויון ההתפתחות האישית של כל אחת ואחד. עולם המושתת על שילוב של כבוד סגולי וכבוד מחיה מאפשר לכל הפרחים לפרוח, כל פרח בדרכו שלו.

הזכויות הנגזרות מכבוד המחיה הן רחבות ומגוונות לאין שיעור מאלה הנגזרות מן הכבוד הסגולי. זכויות של כבוד סגולי כוללות את החופש מעינויים, החופש מכפייה מינית והחירויות להתבטא ולהשתתף בחיים הציבוריים. זכויות של כבוד מחיה מאפשרות לכל אחת ואחד מאיתנו לפתח את הכישורים שהיא בוחרת. הן מקנות לאישה זכות לשחק כדורגל – ולכן מטילות על הקהילה חובה לבנות מגרשי כדורגל ולספק

כדורים. הן מקנות לאדם זכות לפתח את כישורו המתמטי, ולכן מחייבות את הקהילה לספק לו ספרים ומוסדות השכלה שיאפשרו לו לעשות כן.

הזכויות של כבוד המחיה הן רבות, מגוונות ויקרות מאוד. לכן הן אינן יכולות להיות אבסולוטיות. מכיוון שהקהילה חייבת להעניק אותן באופן שוויוני, היא אינה יכולה להשקיע את כל התקציב בסיפוק צרכיה של מי שרוצה להיות אסטרונאוטית, כי אז לא תוכל לאפשר את התפתחותה של מי ששואפת להיות רקדנית בלט. יכולתה של קהילה למלא את זכויות כבוד המחיה של חברותיה וחבריה מוגבלת על ידי יכולתה הכלכלית. כל קהילה צריכה לקבוע כללים שיאפשרו לה לכבד את מרב זכויות כבוד המחיה של מרב החברות והחברים.

גישות קבוצתיות, ובמיוחד כאלה המתמקדות בזהות קבוצתית, מדגישות את ערכם של מאפיינים קבוצתיים. אפשר לומר כי הן מעודדות טיפוח של כבוד מחיה קבוצתי. כך, למשל, קבוצות המטפחות את המאפיינים הטיפוסיים לאמריקאים ממוצא איטלקי או היספני מדגישות משפחתיות, חום וקהילתיות כתכונות קבוצתיות המאפיינות את חברי הקהילה וראויות להערכה, כלומר לכבוד מחיה. כך גם בקרב קבוצות זהות בישראל, בעיקר כאלה המזדהות על בסיס מוצא עדתי. כאשר טיפוח של תכונות קבוצתיות מקבל אופי תחרותי מול קבוצות אחרות – כבוד המחיה הקבוצתי נהפך להדרת-כבוד קבוצתית.

חינוך לכבוד אדם וחיה

ציינתי שצעירים מתרגלים ביחסיהם ההדדיים התנהלות בעולם של הדרת-כבוד. כיתות וקבוצות צעירות אחרות מורכבות ממעמדות חברתיים, שבתוך כל אחד מהם מתנהלים מאבקי הדרת-כבוד על פי קודים שמוכרים לחבריהן. בריתות בין חברי מעמדות נכרות על פי אינטרסים משותפים של הדרת-כבוד. האיום על מי שמערערים על קוד הכבוד הוא בהוצאה אל מחוץ לעולמה של הקבוצה. מי שמוצאים אל מחוץ לקבוצה (באמצעות חרם) נעשים שקופים. מהלכים של ביוש פוגעים במעמדם של מי שבוישו ומחלישים אותם בקבוצה. צעירים צוברים הדרת-כבוד באמצעות כיבושים מיניים, וצעירות הן יעדים לכיבוש. במקרים פתולוגיים קיצוניים, בריתות בין גברים צעירים נכרות באמצעות מעשי אונס קבוצתיים. מקרים אלה מבהירים שהתנהלות של הדרת-כבוד עלולה לפגוע בכבוד הסגולי. גם מקרים של ביוש מגיעים לעתים עד כדי פגיעה בכבוד הסגולי. במקרים רבים פוגעים בכבוד מחייתם של צעירים וצעירות. לא אחת, צעירים המשתתפים בחברות של הדרת-כבוד מקריבים בעצמם את כבוד מחייתם כדי לצבור הדרת-כבוד ולהימנע מבושה. צעיר שרוצה לרקוד בלט או לשיר במקלה עלול לוותר על פיתוח עצמי בכיוונים אלה כי הם יסמנו אותו כ"לא גבר", כ"נקבה" או כ"הומו" ויגררו ביוש ואת אובדן המעמד החברתי.

מערכת חינוך במדינה שחרתה על דגלה את כבוד האדם וחירותו צריכה להציב מול התנהלות של הדרת-כבוד תפיסה שיטתית ועמוקה של כבוד סגולי וכבוד מחיה; של קידוש ערכם האנושי המלא של כל בני האדם והערכת הדרכים הייחודיות שבהן בחרו לממש את עצמם.

משרד החינוך אכן הכריז כמה פעמים על החינוך לכבוד האדם כמשימה ארצית. במקרים רבים, המחויבות לכבוד האדם תורגמה להכרה בגיוון האנושי ולעידוד סובלנות והכלה כלפיו. גישה זו נוטה להתגלגל בטיפוח כבוד מחיה קבוצתי. זוהי מטרה ראויה וחשובה, אך אם היא מתמקדת אך ורק בכבוד המחיה, היא עלולה לפסוח על הרובד הבסיסי יותר של הכבוד הסגולי. ההתמקדות בכבוד המחיה במנותק מן הכבוד הסגולי, כלומר במנותק מן הבסיס ההומניסטי האוניברסלי, השוויוני, היא אחת הסכנות האורבות לחינוך לכבוד האדם שאינו מודע לשני הרבדים המרכיבים אותו ולחשיבות הרבה של טיפוח שניהם יחד. ייתכן שמגפת הקורונה הגבירה את ההתמקדות בקשייהם האישיים של תלמידות ותלמידים, כלומר בכבוד מחייתם, וחיזקה רכיב זה לעומת הכבוד הסגולי.

ההתמקדות בכבוד המחיה במנותק מן הכבוד הסגולי

ההכרה בגיוון האנושי, שאפשר לראותה, כפי שציינתי, כהתמקדות בכבוד המחיה הקבוצתי, היא מגמה שצוברת תאוצה מאז שנות ה-90, בארץ כבמקומות אחרים בעולם. מדובר במגמה מבורכת, שעשויה להעצים קבוצות מיעוט ולעודד קבוצות הגמוניות להעניק הכרה רבה יותר לקבוצות המיעוט על מאפייניהן השונים. עם זאת, היא עלולה להדגיש את השונות ואת הייחוד, להתמקד בפרטיקולרי ולהבליט פחות את היסוד האוניברסלי. ואכן, תשומת הלב הרבה שניתנה במאה ה-21 לייחודן של קבוצות שונות ולזהותן התרבותית באה לעתים על חשבון החינוך לכבוד האנושי הסגולי, על האוניברסליזם והשוויון העמוק בין כל בני האדם שהוא מגלם. האוניברסלי הלך ונעלם מן השיח.

ייתכן שמגפת הקורונה העמיקה מגמה זו וניתבה אותה להתמקדות בפרט יותר מאשר במכנה המשותף לכלל. היא הציבה בפני מערכות החינוך בעולם כולו משימה מורכבת: לסלול מסילות אל תלמידות ותלמידים המבודדים בבתייהם ולעזור להם למצוא את הדרכים הייחודיות המתאימות להם להתמודד עם הניתוק ועם הבדידות. התגובה למצוקה האישית של תלמידים ותלמידות הייתה העמקת ההתמקדות בייחוד של כל אחת ואחד מהם. הניסיון להכיר בקשיים שכל אחת ואחד חוו ולעודד כל אחת ואחד למצוא כלים שהולמים את יכולותיהם ואת צורכיהם הביא להפניית תשומת הלב למאפיינים פרטיקולריים אלה ולהעצמתם. אף שהמהלך היה מתבקש וחיוני במציאות הקשה שנוצרה, ייתכן שהוא תרם להחלשת המחויבות, המועטה גם כן, לערכו של המכנה המשותף הכלל-אנושי. מחויבות זו היא מופשטת וקשה להמשגה ולתפיסה, ולכן מפתה להתמקד בהיבטים קונקרטיים ומיידיים יותר. כך מתבססת ההעדפה של כבוד המחיה על פני הכבוד הסגולי.

נחשוב על תלמידות ותלמידים שישבו מבודדים בבתייהם ולא יכלו להגיע לפעילות בית ספרית רגילה. ספורטאיות לא יכלו לבטא את יכולותיהן הספורטיביות, ילדים חברותיים לא יכלו לבלות בחברת אחרים, ומי שזקוקים לקשר ישיר עם מורותיהם לא יכלו לקבלו די הצורך בהוראת הזום. כבוד מחיינתם נפגע, והמערכת התאמצה להתייחס לפגיעות אלה. המערכות התמקדו, בצדק רב, בתחושות הבדידות, בשעמום, בקשיי הריכוז של תלמידות ותלמידים ובקשייהם ללמוד באמצעות מפגשי זום בלתי אישיים. הן עסקו פחות בחיזוק תחושת האנושיות הבסיסית של תלמידות ותלמידים וכיבודה בכל בני האדם. קיומם של מפגשים בינאישיים רק באמצעות המדיה הדיגיטלית הקטין באופן משמעותי את חוויית האמפתיה הבינאישית, והאינטראקציות המקוונות הולידו מעשי ביוש אכזריים. המערכת לא יכלה להתמודד עם התרחקות זו מהמחויבות לערך האנושי.

כשם שההתמקדות בגיוון התרבותי מחזקת את הקבוצתיות על פני האוניברסליזם, התמקדות בכבוד המחיה של פרטים מחזקת את האינדיבידואליזם על חשבון ההכרה בערך המשותף לכולנו. זו גם זו מנתבות את תשומת הלב אל הפרטי, בהכרח על חשבון הכללי. כשצעירים מחונכים להתמקד בייחודם, הם עשויים לחוש מועצמים, אך עלולים לא לייחד את החשיבות הראויה למכנה הערכי המשותף לכל חברי המין האנושי וחברותיו. תוצאה בלתי נמנעת היא התמעטות האמפתיה, האכפתיות והחמלה, ותחושת ניכור כלפי מי שמשויכים לקבוצות רחוקות מעולמם של הצעירים, או לקבוצות שמוצגות להם כמסוכנות לקולקטיב שאליו הם משתייכים. ניכור זה, שעלול להתבטא באטימות לאנושיותם של "אחרים" ו"זרים", מותיר את הזירה פרוצה לתפיסות המושתתות על הדרת-כבוד קבוצתית, שהולכות ומתחזקות בחברה הישראלית.

התחזקות של תפיסות הדרת-כבוד

במחצית המאה שאחרי מלחמת העולם השנייה ושואת היהודים, הצוענים והלהטב"ק, חברות רבות בעולם זכרו את הסכנה הנשקפת למין האנושי מתפיסות המושתתות על הדרת-כבוד קבוצתית ללא הכרה בכבוד אדם וחווה. תפיסת העולם הנאצית לקחה עד הקצה את תפיסת הדרת-הכבוד הלאומית, שילבה אותה עם גזענות וניקתה אותה מכל יסוד של הכרה בכבוד אדם וחווה. במטרה לנקות את כתם ההשפלה שהטילו הסכמי ורסאי – לתפיסת גרמנים לאומנים – על הדרת-הכבוד הגרמנית וכדי להשיב לאומה הגרמנית את מה שהוצג כהדרת-כבודה שנרמסה, המשטר הנאצי פיתח וטיפח גרסה קיצונית של הדרת-כבוד קבוצתית. הקבוצה הארית הוגדרה כמעמד הגזעי העליון, בעל הדרת-כבוד המצדיקה השתלטות על כל הקבוצות האחרות ועל כל שטחי חייהן. חבריהן של קבוצות אחרות (הסלאבים) נתפסו בני מעמד נחות, שהשימוש בהם לצורכי המעמדות העליונים היה מוצדק. חברי קבוצות אנושיות שלמות (יהודים, צוענים, להטב"ק ומי שנחשבים לא בריאים בגופם או בנפשם) הוצאו אל מחוץ לגבולות החברה האנושית והוגדרו חסרי כל ערך. כך לא הייתה בעיה מוסרית בשימוש בהם, בנטילת כל אשר להם ובהשמדתם. המחיר הנורא שגבתה אידיאולוגיה זו מן האנושות ליווה רבים בעולם שנים רבות. אולי משום כך לא נעשה מאמץ חינוכי ממשי לפתח חינוך לכבוד הסגולי: מי שחוו את אימי המלחמה ותוצאותיה הניחו שגם הדורות הבאים יחוו כמותם. הכרזת האו"ם על זכויות האדם הצהירה על הכבוד הסגולי כערך הליבה הכלל-אנושי, אך במקומות רבים היא לא תורגמה לשיטה חינוכית סדורה ומקיפה.

כך אירע שקרוב ל-80 שנה אחרי תום מלחמת העולם השנייה, הדורות הצעירים אינם גדלים עם ההכרה העמוקה שהדרת-כבוד קבוצתית חסרת מעצורים, שאינה מתוחמת בכבוד סגולי, עלולה להיות אכזרית וצופנת סכנה קיומית. במאה ה-21 מדינות לא מעטות, שהיו מחויבות לדמוקרטיה הליברלית, לכבוד אדם וחווה ולזכויותיהם, נסוגות ממחויבות זו ומחזקות את שיח הדרת-הכבוד הלאומית. השקפות אלה הולכות יד ביד עם העמקת הפער המעמדי בין קבוצות באוכלוסייה, עם שנאת זרים, במיוחד פליטים ומהגרים, עם חיזוק הפטריארכיה והסגת התקדמותן של נשים לאחור, עם רדיפת להטב"ק ועם התקרבות לגרסאות שמרניות וריאקציונריות של דתות.

המשטרים המקדמים מגמות אלה מציעים נרטיב שלפיו המחויבות לכבוד אדם וחווה וזכויותיהם "הלכה רחוק מדי". לשיטתם, מחויבות ערכית זו פגעה בהדרת-כבודם של לאומים בכמה דרכים: התייחסות הומנית לפליטים ולמהגרים וקבלתם לתוך מדינות הלאום פגעה ב"טוהר" הלאומי; הכרה בערכן האנושי המלא של נשים ושילובן בכל מערכות החיים פגעו ב"גבריותן" הדורת-הכבוד של קבוצות לאום; הכרה במימוש העצמי של אנשים שנטייתיהם המיניות והגדרותיהם המגדריות אינן עולות בקנה אחד עם תכתיבי ההטרונורמטיביות פגעה גם היא ב"גבריות" הקבוצתית; וקבלת ההגדרה העצמית האינדיבידואלית של כל פרט החלישה את הקולקטיב ואת זכויותיו להגדיר אנשים מתוך תפיסת הדרת-הכבוד הלאומית.

משטרים המגדירים את עצמם לא ליברליים מצהירים על רצונם להשיב את עטרתה של הגבריות ליושנה ולשחרר את הלאומים ואת המדינות מהנשיות הרכרוכית המאוסה שדבקה בהם יחד עם המחויבות לכבוד אדם וחווה וזכויותיהם. ההומופוביה המוצהרת, שנהפכת לרדיפת מיעוטים שנטייתם המינית אינה הטרנסקסואלית, היא חלק בלתי נפרד מגישה זו. המשטרים הללו ותומכיהם מדגישים את חשיבותה של המיליטנטיות הגברית ואת עליונותה לעומת הנשיות. גם מי שאינם מצהירים על כך במפורש למעשה דורשים להשיב את הסדר החברתי המושתת על הדרת-כבוד פטריארכלית.

הגרסה הישראלית של מגמה זו מתגלמת באופן מלא בעמדותיהן של המפלגות המרכיבות את הממשלה ה-37, שיצאה לדרך בראשית 2023. אחד הצעדים הסימבוליים לקידום חיזוקה של הדרת-הכבוד הלאומית היהודית לעומת כבוד אדם וחווה נעשה כבר ב-2018, עם חקיקתו של חוק יסוד: ישראל מדינת הלאום של

העם היהודי (קמיר, 2019). הוגי הצעת החוק ומנסחיה הבהירו בגלוי שמטרתם לחוקק "קונטרה" לחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. בעוד שחוק היסוד מ-1992 מקדש את ערכו האוניברסלי של כל אדם ואת הזכויות הנגזרות ממנו, חוק היסוד החדש מחזק את מעמדו הפרטיקולרי של הלאום היהודי. מפלגות הימין מפתחות קו זה באופן גלוי. מפלגת עוצמה יהודית משלבת אותו עם תפיסת עליונות יהודית, ומפלגת נעם – עם חזון דתי פטריארכלי והומופובי.

מגמות אלה משפיעות בבירור על צעירים וצעירות בישראל ועל האופן שבו הם מתחנכים ומתעצבים. ככל שהדרת הכבוד הלאומית, המיזוגינית, ההומופובית והגזענית מתחזקת בציבור ונהנית מלגיטימיות גוברת והולכת, כך מתחזקים היסודות הללו בקרב צעירות וצעירים. מערכת חינוך שאינה נוקטת עמדה אקטיבית והחלטית של מחויבות לכבוד אדם וחיה מפקירה את הזירה הערכית להלכי רוח אלה.

דוגמה מובהקת למתח בין הדרת הכבוד הלאומית לבין הכבוד הסגולי וזכויות היסוד הנגזרות ממנו היא ההתייחסויות השונות למתקפת חמאס על יישובי הנגב המערבי והמסיבות שהתקיימו באזור בשבעה באוקטובר 2023. מי שתופסים את התקיפה מתוך מהשקפת עולם של הדרת כבוד לאומית חווים אותה כהשפלה לאומית בלתי נסבלת; ככתם בושה המכתיים את הדרת הכבוד הישראלית היהודית; כחשיפת קלונה של ישראל ברבים. מתוך עולם מושגים זה, תגובה הולמת לתחושה זו היא השבת מנה אחת אפיים; השפלת עזה, חמאס והפלסטינים הרבה יותר מאשר הם השפילו "אותנו". הפצצות אוויריות, כיבוש קרקעי, השטחת מבנים, חיסול תשתיות והרג אוכלוסייה - כולם מענה ראוי במסגרת מושגית זו. המחיר האנושי שתגבה תגובה כזאת (סיכון שבויים, סיכון חיי חיילים, סיכון אזרחים פלסטינים חפים מפשע והרס בתיים וקהילותיהם) אינו שקול כנגד הצורך הבער בהשבת הדרת הכבוד הקולקטיבית. ממשלת ישראל מבטאת גישה זו בגלוי. שרות ושרים, וכן חברות קואליציה וחבריה, לא היססו לקרוא לנקם ושילם שישב מנה אחת אפיים למי שחיללו את הדרת הכבוד היהודית. גם קצינים בכירים בצה"ל הכריזו על פעולות מבצעיות כמעשים שמחו את כתם הבושה והשפילו את "אויבינו" כראוי להם. דומה שבעקבות מתקפת חמאס ומלחמת עזה, תפיסת הדרת הכבוד הלאומית בישראל התעצמה במידה חסרת תקדים ונהפכה לשיח לגיטימי ואף הגמוני.

תגובה זו התחזקה כשהחלו להיוודע מקרי התקיפה המינית הקשים שביצעו מחבלי חמאס בעשרות נשים ישראליות, וככל הנראה גם בגברים. בעולם פטריארכלי של הדרת כבוד, "השתלטות" של גבר על אישה ה"שייכת" לגבר אחר באמצעות מגע מיני היא פגיעה אנושה בהדרת כבודו ומחייבת תגובה קיצונית ואלימה. בדרך כלל רק דם יכול למחות כתם בושה שהוטל בגבר בדרך זו. לפי אותה גישה, "השתלטות" על נשותיה של קבוצה יריבה היא הביוש האולטימטיבי שלה: הגברים בני הקבוצה נחשפים כחסרי אונים, כמי שאינם מסוגלים להגן על רכושם היקר ביותר, ולכן כ"לא גברים". ההשפלה הכרוכה ב"השתלטות" מינית על נשים צורבת יותר מכל מעשה אחר, לרבות רצח והשתלטות על שטחים ועל רכוש. היא חושפת לעין כול שהגברים שלא השכילו להגן על נשותיהם הם "נקבות": ניתן לחדור לשטח המקודש ביותר שלהם. במושגים של הדרת כבוד פטריארכלית, קשה לחשוב על עלבון קשה יותר.

השיח הציבורי בישראל מכיל עדויות לכך שישאלים רבים חווים את הפגיעות המיניות שנעשו בנשים ישראליות במושגי הדרת כבוד פטריארכלית. האנלוגיה הספרותית המקראית שנהפכה לסמל לגישה זו היא קריאה לצה"ל ולמדינת ישראל לעשות מעשה שמעון ולוי באנשי שכם. כזכור, בסיפור המקראי (בראשית לד), חמור בן שכם לקח את דינה ושכב איתה. לאחר מעשה, אביו ביקש עבורו את ידה מיעקב. אך שמעון ולוי אחיה חשו מושפלים מכך שגבר זר כבש את אחותם ללא הסכמתם וכך הפגין עליונות גברית עליהם. הם ביטאו את השפלתם במילים "הַקְזוּנָה יַעֲשֶׂה אֶת-אֲחֹתֵנוּ" (בראשית לד, לא). כדי לנקות את הדרת כבודם הם הרגו (בדרכי מרמה) לא רק את חמור, אלא גם את כל הגברים בני קבוצתו, בזו את עירם

ולקחו את צאנם, בקרם, חמוריהם, נשיהם וטפם. הפגיעה הקשה בשבטו של חמור בן שכם נועדה לנקום על הפגיעה בשבטו של יעקב ולמחות את כתם הבושה שדבק בו. הזוועה בהתנהגות זו של הדרת-כבוד פטריארכלית כה קיצונית ושליטת, עד שגם הטקסט הקדום מגנה אותה, מפיה של הדמות הסמכותית בסיפור, יעקב. המחבר מספר שיעקב לא סלח לשמעון ולוי עד יום מותו ובשעה שבירך את הבנים האחרים על ערש דווי, את שניהם קילל במילים קשות על קנאותם ועל רצחנותם ואיחל להם שצאצאיהם יבלעו בתוך שאר השבטים ולא תהיה להם נחלה משלהם: "אָרוּר אֶפֶס כִּי עָז וְעִבְרָתָם כִּי קָשְׁתָּה אֶחְלָקָם בְּיַעֲקֹב וְאֶפְיָצָם בְּיִשְׂרָאֵל" (בראשית מט, ז). מחיית שמם מעל האדמה היא העונש החמור ביותר שאפשר להשית על בנים בעולם פטריארכלי, ויעקב אינו מהסס לעשות זאת. דוברים בשיח הישראלי, הקוראים לעשות מעשה שמעון ולוי בעזה, מתעלמים ממוסר ההשכל של הסיפור העתיק ומשתמשים בהתנהגותם של שני האחים כדגם לחיקוי וכחצדקה לקריאתם להחריב את עזה ולהרוג את תושביה.

התגובות למתקפת חמאס מתוך תפיסת הדרת-הכבוד מתעלמות מן הכבוד הסגולי, מחלישות את אחיזתו בשיח וכמעט מוחקות אותו כערך רלוונטי למציאות הישראלית. מתוך מושגי הכבוד הסגולי, הפגיעה הקשה הייתה בנרצחות ובנרצחים, בחטופות ובחטופים, במי שעונו והותקפו מינית; היא לא הייתה בהדרת-הכבוד הלאומית, אלא בפרטים האנושיים ובערך האנושי האוניברסלי של אדם באשר הוא אדם. ערכם האנושי של הקורבנות נשלל בהתנהגות של דה-הומניזציה קיצונית. הנפגעות והנפגעים היו מושא להתנהלות ברוטלית שאינה מכירה בערך האנושי וקוראת עליו תיגר. מתוך תפיסה זו, התגובה המתבקשת היא בראש ובראשונה לעשות כל שניתן כדי להשיב לקורבנות את תחושת הערך האנושי: להעניק את מלוא הסיוע לנפגעות ולנפגעים ולעשות כל שאפשר כדי להשיב את החטופות והחטופים לחיים חופשיים ולטיפול בריאותי - גופני ונפשי. נקמה ופגיעה בבני אדם אחרים, פלסטינים, תוך דה-הומניזציה שלהם והתעלמות מכבודם הסגולי, אינן אפשרויות לגיטימיות במסגרת מושגית זו. הן רק מעצימות את הפגיעה בכבוד האנושי הסגולי ומוסיפות חטא על פשע.

צעירים וצעירות ישראלים חשופים להלכי הרוח חדורי הדרת-הכבוד הלאומית הנשמעים בעוצמה רבה בתקשורת הישראלית וביתר שאת ברשתות החברתיות. מול גישות אלה, מערכת חינוך המושתתת על כבוד האדם צריכה לחזק את חשיבותו של הכבוד האנושי הסגולי, על כל המשתמע מכך.

מה עושות ועושים

מדינת ישראל עודה מחויבת לכבוד אדם וחיה ולזכויותיהם. על אף התחזקותן של תפיסות של הדרת-כבוד לאומית, ערכי הליבה של המדינה עודם חרותים בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, ומערכת המשפט, למרות הניסיונות להשתיקה ולהחלישה, עודה עומדת על מחויבות זו. ההכרה במדינת ישראל כמדינתו של העם היהודי אינה מעלה ואינה מורידה בכל הקשור בכבוד האדם ובזכויות יסוד, וראוי לפקד כך שתעלה בקנה אחד עם ערכים הומניים אלה. מדינתו של העם היהודי מחויבת להבטיח את הכבוד האנושי הסגולי ואת כבוד מחייתם של כל מי שמצויים בגבולותיה או תחת שלטונה (כלומר האוכלוסייה שתחת כיבוש ישראלי). מערכת החינוך עודנה מחויבת לקידום התפיסה ההומניסטית, האוניברסלית, שלכל אדם באשר הוא אדם ערך אנושי טבוע ומלא. בין שהוא - או היא - ישראלים יהודים ובין שהם ישראלים לא יהודים, פלסטינים, מבקשי מקלט, מהגרים או אנשים בעלי כל מעמד אזרחי אחר. על בסיס גישה יסודית זו היא מחויבת לקידום ההכרה בערכי הייחודי של מה שכל אדם בחר לממש בעצמו. מי שבחר לטפח את גבריותו הכובשת אינו זכאי להערכת יתר לעומת מי שבחרה במימוש עצמי שאינו עולה בקנה אחד עם תכתיביה של תפיסת עולם מסורתית זו או אחרת. צעירה מבקשת מקלט שבחרה לממש את כישורי השירה, המתמטיקה או השחייה שלה, שבחרה לחיות עם אישה אחרת או כגבר, זכאית למלוא ההכרה והקבלה ככל אדם אחר.

ההצהרה הערכית שהצגתי כאן קלה לניסוח. הקושי הוא, כמובן, בגזירת מדיניות חינוכית. אינני מתיימרת להציע שיטה כזאת. אני מאמינה שהכרה של תפיסות העולם המשותפות על סוגי הכבוד השונים עשויה להאיר דברים באור חדש ולסייע למי שאמונים ואמונות על בניית תוכניות חינוכיות. הכרה זו מסייעת לזהות דפוסים שנמצאים לנגד עינינו, אך איננו מודעים לקיומם ולאחיותם. היא מאפשרת לנתח אותם באופן שיטתי ולבחור עמדות ערכיות באופן מושכל. התובנה שקיימים סוגים שונים של כבוד, וכל אחד מהם מוביל לקיום ערכי שונה, היא נקודת התחלה, ואנשי ונשות חינוך יגזרו ממנה תובנות מעשיות שונות. כיוון פעולה אפשרי הוא לזהות את דפוסי הדרת-הכבוד הנוהגים בקרב צעירים ולהשפיע עליהם. דפוסי הדרת-כבוד משקפים את קוד הכבוד של הקבוצה, שיכול להכיל הערצת מותגים, גבריות מיליטנטית ושוביניסטית, זלזול בלימודים, במקצועיות ובמוסדות המדינה ועליונות יהודית. אך הוא יכול גם להכיל נורמות שונות בתכלית, כגון יושרה, צניעות, נדיבות, עזרה לזולת, נתינה, התנדבות והצטיינות בלימודים. שינוי קוד הכבוד הוא מהלך מורכב ומסובך. הוא מצריך הבנה טובה של הקוד הקיים ושל המבנה החברתי ומציאת דרך יעילה להשפיע על עמדות הקבוצה. הוא חייב להסתמך על שיתוף פעולה של חלקים רחבים בתוכה ועל דוגמה אישית.

כיוון נוסף הוא התמקדות בפיתוח אמפתיה, אכפתיות ואחריות לזולת. הענקת אחריות לצעיר או לצעירה בוגרים על חניכתם של צעירים מהם עשויה לעורר בהם רגשות מוסריים אישיים כלפי מי שהופקדו באחריותם. ייתכן שניתן לפתח רגשות אישיים אלה גם כלפי בני משפחה ובני קהילה של אותם צעיר או צעירה, בשאיפה להעמיק לא רק את המחויבות לכבוד המחיה של אנשים שונים, אלא גם את קידוש הכבוד הסגולי.

בשל ההסלמה בתפיסות הדרת-הכבוד הלאומית בעקבות מתקפת חמאס ומלחמת עזה, משימה זו היא חתירה הרואית נגד הזרם. היא מחייבת זהירות ורגישות כדי לא ליפול למלכודת הדרת-הכבוד הלאומית ולהעצים את ההאשמה המוטחת על ידי חוגים קנאיים, ששיח כבוד האדם הוא בגידה בלאום ובמדינה. ההתמודדות עם הדרת-הכבוד הלאומית ועם כבודם הסגולי של כל בנות ובני האדם מחייבת יצירתיות והתאמה לשיח הקונקרטי. דרך אפשרית להתחיל שיח בנושא היא להפנות את תשומת הלב לעמדת יעקב – והטקסט המקראי – ביחס למעשה שמעון ולוי. הגינוי המקראי החרף, החד-משמעי, של פעולת הנקמה האכזרית, שמגלמת הדרת-כבוד קבוצתית קנאית ואלימה, יכול להיות נקודת מוצא לדיון הן בגישה זו, הן בערכים הומניים אוניברסליים. כדי להצליח במשימה זו, נשות חינוך ואנשי חינוך צריכים להבהיר לעצמם את ההבדלים בין תפיסות העולם השונות ולחוש ביטחון בעמדתם ההומנית, השוללת דה-הומניזציה באופן מוחלט, בלי להתחשב בזהות הנוגעים בדבר או בהקשר (המרכז הישראלי לכבוד האדם בראשותה של רבקה אלישע, הפועל מאז 2004, מציע פעילויות והשתלמויות חינוכיות למורות ומורים ולתלמידות ותלמידים, המתבססות כולן על תפיסת כבוד האדם).

מחנכות ומחנכים מוכשרים לאין שיעור יותר ממני לפתח דרכים חינוכיות להתמודדות עם המציאות. במסה זו ניסיתי לתרום למפעלם החינוכי בעזרת המשגה המחודדת שתי סכנות האורבות לחינוכם של צעירות וצעירים בעת הזאת: טיפוח כבוד המחיה ללא ביסוס המחויבות לכבוד הסגולי, ואוזלת יד נוכח התגברותה של ההתלהבות מהדרת-הכבוד כערך מארגן. כשתי סכנות אלה לנגד עיניהם, אני מקווה שיצליחו לנווט טוב יותר בים הסוער.

רשימת מקורות

- קמיר, א' (2004). **שאלה של כבוד: ישראליות וכבוד האדם**. כרמל.
- קמיר, א' (2016). זכויות כבוד סגולי וזכויות כבוד מחיה: הצעה להמשגה של זכויות. **עלי משפט**, 13, 37.
- קמיר, א' (2019). ישראל בורחת מכבוד האדם, **דברים**, 12, 97-118.

קמיר, א' (2020). ביוש (שימינג): פגיעה בכבוד, סוגים וטיפוסים, שיקולי מדיניות ודיון בהטרדה מינית. **משפט ועסקים 23**, 78-21.

Kamir, O. (2020). *Betraying dignity: The toxic seduction of shaming, social media and radicalization*. Fairleigh Dickenson University Press.

ד"ר אורית קמיר

מרצה למשפט, תרבות וחברה ופעילה פמיניסטית וחברתית. תחומי המחקר העיקריים שלה הם כבוד האדם, פמיניזם ומשפט, ומשפט ותרבות. ניסחה הצעות חוק, שחלקן אומצו ונחקרו על ידי הכנסת (החוק למניעת הטרדה מינית, החוק למניעת אלימות במשפחה, תיקון לחוק השמות – שם משפחה לאחר הנישואין). הצעת החוק שניסחה למניעת התעמרות בעבודה אומצה על ידי בתי הדין לעבודה.